

Харченко Л. О.

КОНСТРУЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ВАЖЛИВІСТЬ «ІНШОГО» (на прикладі Норвегії)

У статті розглянуто механізм формування ідентичності групи та виокремлення «іншого» як взаємопов'язаних, одночасних процесів інтеграції і сегрегації – на прикладі норвезької нації.

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, група, нація, «інший», «значущий інший».

Завданням статті є розглянути механізм побудови національної ідентичності на прикладі норвезької нації, зосередивши увагу на важливості феномена «іншого» для процесу формування самоусвідомлення норвежців.

Норвегія, котра здобула незалежність лише на початку ХХ ст. (1905 р.) і довгий час (починаючи з 1380 р.) перебувала під владою сусідніх держав, історично має багато спільного з Україною – обидві країни зазнали асимілятивного впливу країн-сусідів, до складу яких вони входили. Запропоноване дослідження дасть змогу порівняти процеси розвитку національної ідентичності, виявити основні фактори впливу та етапи формування.

Невід'ємним елементом формування ідентичності є образ «іншого». Варто зазначити, що «інший» у процесі формування ідентичності має дві різні функції: «значущий інший» (цю концепцію обґрунтували у працях Ж. Лакан, П. Бергер та Т. Лукман), з яким індивід співвідносить себе, аналізуючи реакції «іншого» на власні дії, та «чужий» або «ворожий інший» (І. Нойман), на протиставленні якому будується поняття про «моя». Друга функція створює передумови виникнення конструкту «іншого», що продукує певний узагальнений образ та проектує його на групу індивідів. Такий прообраз є особливо важливим для ідентичності групи, оскільки, поряд з іншими уявними характеристиками, він утверджує самоусвідомлення групи як цілого (такі особливості функціонування «іншого» досліджено зокрема у працях Ю. Крістевой, Е. Балібара, І. Ноймана). Важливо зазначити, що конструювання ідентичності та виокремлення «іншого» є взаємопов'язаними процесами та відбуваються паралельно, при цьому «інший» може набувати функції «чужого». Зважаючи на такі особливості досліджуваного феномена, у статті для розгляду проблеми співвідношення «іншого» та ідентичності використовуватимемо конструктивістський підхід.

У рамках конструктивізму нація сприймається як уявна спільнота, що створюється у процесі

конструювання реальності. Як зазначає Кнут Хейдар, націєтворення полягає у створенні спільної ідентичності для групи населення, що проживає у межах держави. Це двосторонній процес, що відбувається шляхом упровадження державної влади як регулюючої у межах суспільства та інтеграції суспільства у межах держави [7, с. 17]. У Норвегії процес націєтворення хронологічно співвідносять зі зміною статусу території в другій половині ХІХ ст. – у 1814 р. після закінчення наполеонівських війн у Європі країна на короткий період здобула незалежність. Було скликано парламент – стортінг (назва відображала спорідненість із давнім самоврядним органом влади – народними зборами, тінгом), який затвердив конституцію, проте Норвегія не здобула легітимації як суверенне утворення і за міжнародними угодами перейшла під владу Швеції (до цього Норвегія перебувала під владою Данії). Проте короткий період незалежності призвів до сплеску національних рухів у різних суспільних колах та утвердження ідеї окремішності та унікальності норвежців. Нова держава проголошувалася спадкоємицею середньовічного утворення – Королівства Норвегії, натомість період перебування під владою Данії (після Кальмарської унії 1380 р.) характеризувався як період занепаду та руїни й отримав назву «датської ночі». У мистецтві та літературі популярна на той час течія романтизму виявилася у зверненні до фольклорних мотивів (зображення людей у національному одязі, видання збірок норвезьких міфів та казок), до теми природи як національного багатства.

У 1811 р. було засновано перший норвезький університет в Осло – важлива подія, що знаменує початок створення власного наукового дискурсу (до цього вищу освіту можна було здобути лише у столиці Данії, Копенгагені) [7, с. 18]. До цього ж періоду належить кодифікація нюнорску (nynorsk, «нова норвезька»), мови, що узагальнювала розмовні діалекти різних місцевостей Норвегії, Айваром Аасеном. Основною ідеєю

автора було показати, що всі діалекти мають спільну структуру, яка відрізняється від структури датської, на той час офіційної мови країни. Нюнорск визнана офіційною у 1885 р. і з того часу має статус однієї з офіційних мов Королівства Норвегії поряд з бокмалем (bokmål), сформованою на основі датської письмовою мовою, що використовувалася як офіційна на всій території сучасної Норвегії у період Датсько-норвезької унії [8]. Нюнорск став об'єднавчим фактором новоствореної уявленої спільноти, адже тепер кожен її представник був переконаний в існуванні інших, які вживають ту саму мову [5, с. 21–23]. Всі ці прояви національної самосвідомості призвели до проголошення незалежності Норвегії та розірвання союзу зі Швецією у 1905 р.

Якщо проаналізувати процес націєтворення норвезької спільноти другої половини XIX ст., можна зробити висновок про його відповідність іншим подібним рухам на континенті, що призвели до розпаду великих імперій: всі вони характеризувалися боротьбою груп, що усвідомили себе автономними національними утвореннями, за свою культурну, мовну, а відтак і політичну незалежність. Іншим проявом цього процесу було зростання національного самоусвідомлення владних груп – династій правителів, що супроводжувалося поширенням політики навернення різних народностей, що населяли імперію, в культуру владної групи. Такими були, зокрема, політика русифікації в царській Росії та політика поніменчання в імперії Габсбургів [1, с. 103–104, 111–112]. Модель розпаду союзу Данії, Швеції та Норвегії, а також пізніше від'єднання Норвегії в окрему незалежну державу в цілому відтворює схему розпаду імперій та утворення суверенних адміністративних одиниць за новим принципом – національним. Враховуючи все вищезазначене, можна зробити висновок, що утворення норвезької нації як спільноти відповідало схемі утворення нації як нової форми солідаризації індивідів загалом. Наріжним каменем солідаризації цієї нової спільноти була віра індивіда у належність до групи, об'єднаної на основі певних культурно-історичних чинників, таких як мова, традиції, соціальні норми, історичне минуле.

Тепер важливо визначити, яку роль відіграв у цих процесах феномен «іншого» і яким був образ «іншого» для норвежців. Якщо звернутися до питання впливу «іншого» на самовизначення спільноти, то передусім слід окреслити систему взаємозв'язків та умови, в яких вони формуються. У процесі формування нації як уявної спільноти «інший» виступає як інструмент легітимації для уніфікації та управління – з самоідентифікацією безпосередньо пов'язане визначення

того, хто є «ми», відштовхуючись від узагальнення того, ким ми не є, що нам чуже, вороже [4, с. 1–3]. Саме тут ми бачимо приклад узагальнення характеристик групи до певних типових рис, які проєктуються на кожного з її представників. Отже, тут ми стикаємося з двома важливими характеристиками «іншого» другої половини XIX ст.: «інший» як чужий (який є також і ворогом), такий, що належить до не-моєї спільноти і водночас узагальнює риси цієї відмінної спільноти, є її типовим представником.

Хто міг бути «іншим» для норвежців в означений період? У контексті національного самоусвідомлення та творення незалежної Норвегії, логічно було б припустити, що в ролі «іншого» виступатимуть колишні союзники, що зберігали панівну позицію – Швеція і Данія. Проте чи буде таке твердження закономірним з огляду на самоусвідомлення норвежців? Спробуємо окреслити характеристики «типового норвежця»: це були переважно люди з сільських місцевостей, об'єднані схожою мовою та більш чи менш однорідною культурою (проект якої створювався художниками та письменниками кінця століття), ці сільські жителі протиставляли себе міській громаді. Так сформувалися основоположні характерні риси «справжнього норвежця», що визначають належність до спільноти до сьогодні: простота (на протигагу вишуканості жителів міста), любов до природи та «природного» – натурального, чистого (на відміну від манірності міщан), рівність та відсутність статусного поділу (норвежців часто презентують як «націю без власної буржуазії»), однаковість та однорідність (що, у поєднанні з простотою, протистоять космополітичному складові міського населення). Логічно також передбачити, що цю протилежну міську культуру уособлювала Данія як колишній центр союзного державного утворення [3, с. 15–20, 22–24].

Проте стверджувати, що датчани чи шведи сприймалися як ворожий «інший», було б не зовсім правильним. Цікавим є той факт, що після утвердження незалежності перед Норвегією постала проблема відсутності королівської влади – королівська династія була перервана і власного легітимного правителя у Норвегії не було. Аби легітимізувати країну в монархічному середовищі Європи, корону було запропоновано спочатку шведському принцу, а після його відмови – датському. Датський принц Карл не тільки погодився зійти на норвезький престол, а й прийняв нове ім'я – Хаакон – найпоширеніше серед королів середньовічного норвезького королівства [7, с. 19–20]. Така взаємодія свідчить про те, що сусідні народи не сприймали як представників ворожої спільноти. Як зазначає Томас Хіланд Еріксон, «враховуючи культурний вимір національ-

ної ідентичності, загрозу тут не можна оцінювати з об'єктивного погляду. Загроза стає загрозою, коли ситуація сприймається як загрозна. Автор звертає увагу також на той факт, що національна історія є інтерпретацією фактів – ті історичні події, які використовують для ствердження послідовності розвитку Норвегії як спільноти, можуть бути проінтерпретовані для підтримки ідеї єдності скандинавського регіону в цілому [3, с. 25–27]. У цьому контексті також важливо згадати інтелектуальну суперечку кінця XIX ст. між скандинавістами (прихильниками культурної єдності трьох Скандинавських країн – Данії, Швеції та Норвегії) та норвезькими націоналістами. Кожна з країн виокремлювала себе з-поміж інших, і таке виокремлення було можливим лише завдяки протиставленню двом іншим. Цікаво, що протистояння та «інакшість» були всередині норвезької спільноти – державні службовці, що перебували під впливом датської системи управління часів союзу з Данією, висловлювали лояльність до нового союзу (зі Швецією), аргументуючи це вигодами для Норвегії (захист, статус). Селяни, які виступали за повну незалежність Норвегії, сприймали державних службовців як чужих та ворожих, як представників міської культури, а тому – несправжніх («датизованих») норвежців, і наголошували на власній автентичності. Пізніше ці дві групи трансформувалися у перші норвезькі партії – консерваторів та лібералів [10, с. 13–15].

Отже, можна дійти висновку, що під час та після становлення Норвегії як національної спільноти важливого значення набувають зв'язки Норвегії з країнами-сусідами, Данією та Швецією, які переживали аналогічні процеси становлення. Саме датчани та шведи були тими групами, у протиставленні яким та у взаємодії з якими норвежці ідентифікували себе як спільнота. Особливістю цього зв'язку було те, що вони були для норвежців «іншим», що поєднував функції чужого та значущого іншого, проте не сприймався як ворожий. Як зазначає Шанталь Муф, відносини «ми – вони» не обов'язково мають відтворюватися у площині «друг – ворог» або «свій – чужий», вони перетворюються на такі лише за умови, що «вони» ставлять під сумнів «нашу» ідентичність [2].

Наступним важливим етапом формування норвезької ідентичності була Друга світова війна та подальший період відбудови. Як відомо, під час війни територію Норвегії було окуповано, при владі перебував маріонетковий уряд Відкуна Квіслінга. Разом з тим у країні діяв партизанський рух, що займався саботажем та поставанням інформації союзникам. В офіційній історії країни цей період описано як час втрат та поневолення, але також боротьби за визволення

і проти нацизму. Особливо нищівної критики зазнає колабораціонізм, для прикладу – саме прізвище Квіслінг є синонімом зрадника [12, с. 37]. Тут ми маємо справу зі ще одним національним міфом – міфом партизанської боротьби та спротиву нацизму. Потреба у ньому підсилюється почуттям провини – Норвегія має подібний до Франції комплекс провини за відкритий колабораціонізм. Під час війни населення країни розділилося на відкритих прихильників окупаційного режиму, противників («джоссінгів»; від норвезького *jössing*, аббревіатура від – *Jeg Ønsker Staten Styrt Norges Grunnlov*, Я хочу щоб держава управлялася відповідно до Конституції Норвегії), та «стріпед» (*stripede*, ті, хто не визначився) [12, с. 27, 57–61, 75]. Своєрідним символом, що об'єднав характерні риси норвезькості – любов до природи, простоту та близькість до села – зі спротивом окупації стала червона шапка-кепка *nisselue* – під час війни норвежці, що не підтримували новий режим, одягали її, щоб виокремити себе в окрему групу, і врешті окупаційна влада заборонила її носити [3, с. 22–23].

У сучасному викладі історії Норвегії цього періоду феномен колабораціонізму зазнає нищівної критики і подається як виняток, ініціатива окремої групи зіпсованих індивідів, натомість спротив нацизму розглядається як національне прагнення, що об'єднало норвежців, на цьому робиться наголос [3, с. 26–27]. Крім звеличення у наукових працях подвигу норвезьких партизан та норвезького народу у боротьбі з нацизмом, застосовують також інші засоби конструювання історії – в Осло існує музей Руху Спротиву, об'єкти, що були звільнені/виведені з ладу партизанами, сьогодні мають статус туристичних пам'яток, про подвиги партизанів знято безліч фільмів.

Цікаво зазначити, однак, що уряд В. Квіслінга використовував для пронімецької агітації та популяризації ідей військової пропаганди й мобілізації ті самі символи, що у XIX ст. слугували для солідаризації норвежців як окремої нації – образи вікінгів, героїчного минулого Норвегії поєднувалися з блискучим майбутнім та перемогою німецького рейху. Німецьке привітання, гітлергрюс, яке у Норвегії супроводжувалося словами «*Heil og soel*», презентувалося як відновлення традиційного вітання вікінгів [12, с. 53]. Таким чином воєнний період дає змогу розглянути приклад формування «іншого» всередині самої норвезької спільноти, виділення двох «істинних норвежців» – прихильників А. Гітлера, що апелювали до культурного відновлення Норвегії, та представників руху спротиву, які протиставляли себе «зрадникам норвезької нації».

Наступним важливим чинником розвитку взаємин я – «інший» стало протистояння з пред-

ставниками народності саамів. Представники цієї однієї з найстаріших етнічних груп на території сучасної Норвегії, за приблизними оцінками, населяли північ Скандинавії та частину межевої території сучасної Російської Федерації, починаючи від II тисячоліття до н. е. Сьогодні саами живуть на території Швеції, Норвегії, Фінляндії та Російської Федерації [13]. Норвезькі саами довгий час залишалися непомітними як окрема група. Проте, починаючи з 1960-х рр., їх уже сприймають як загрозу єдності норвезької спільноти. Таке ставлення було спричинене культурною відмінністю саамів, що порушувало однорідність норвезької спільноти, – норвежці досі з гордістю кажуть, що населення країни на 90 % складається з представників титульної нації [11]. Саамів, які мали іншу мову, традиції та норми поведінки, вважали порушниками національного спокою, визнати їхнє існування як окремої групи означало б підірвати основи національної ідентичності. Стосовно саамів втілювали політику асиміляції – вони мусили в об'язковому порядку вивчати норвезьку та використовувати її як мову спілкування навіть у приватному житті, діти саамів були зобов'язані відвідувати норвезькі школи, саамам забороняли використовувати етнічні культурні атрибути та кольори в одязі, відзначати свої свята тощо.

Слід зауважити, що і процес культурної самоідентифікації саамів, виокремлення їх в окрему спільноту перебував у тісному зв'язку і взаємозалежності з асимілятивними політиками норвежців – солідаризація норвезької спільноти та самоідентифікації саамів як окремої культурної єдності відбувалися паралельно. У 1978 р. саами виступили проти будівництва дамби на річці Альта у провінції Фінмарк, традиційній території проживання народності у Норвегії. Екологічні протести, що наголошували також на культурній єдності саамів (демонстранти вбиралися в національні костюми, гасла писалися мовою саамів), стали об'єднавчим фактором для спільноти та поштовхом до вимог автономії і реалізації прав етнічної групи. Як наслідок, у 1986 р. було затверджено прапор та гімн саамів, а у 1989 р. – створено парламент саамів; мова саамів була визнана державною, що легітимувало їхню позицію як представників окремого етносу в Норвегії [10, с. 184–185].

Чинники походження та культурних відмінностей є підґрунтям для ще одного образу «іншого» – іммігранта, що сформувався наприкінці ХХ ст. Як і в інших європейських країнах, іммігрант – це насамперед носій іншої культурної традиції та цінностей, що виявляється у поведінці та характері. Характерно, що «іншим» у цьому разі виступають переважно представники

країн Азії та Африки, більшість з яких потрапляє до Норвегії у статусі біженців. Пояснюючи причини цього явища, варто наголосити кілька важливих факторів, що сприяли формуванню такого сприйняття. Важливу роль відіграв фактор однорідності населення, що його норвежці сприймали як національне надбання (мононаціональна Норвегія на противагу мультикультурній Європі), до цього варто додати географічну виокремленість – Норвегія ніколи не була метрополією чи перехрестям міграційних шляхів, розташування на півострові робило її територію важкодоступною та непривабливою для переселенців. Не менш важливим є фактор ставлення до іммігрантів на рівні державної політики. Сьогодні в країні діє так звана програма залучення (introduction programme), основним завданням якої є забезпечення учасників знаннями та навичками, корисними для здобуття роботи та самостійного життя у Норвегії. Програму було започатковано у 2000 р., а у 2004 р. – затверджено на рівні національного законодавства. Основну ідею цієї програми висунуто на противагу так званій політиці кайндизму (kin-dism у дослівному перекладі «доброта»), що основний акцент робить на соціальній допомозі іммігрантам (програма залучення натомість акцентує увагу на правах та обов'язках іммігрантів як членів норвезького суспільства) [5, с. 672–673, 680–681].

Проте сам механізм залучення залишає іммігранта у позиції об'єкта, на якого спрямовується процес, в основі якого лежить бюрократична процедура: учасникам пропонують певний набір поведінкових реакцій, порушення яких розглядається як відхилення від норми і може стати підставою для втрати матеріальної допомоги та правового захисту. Програма залучення прагне змінити поведінку іммігранта, але жодним чином не сприяє зміні статусу, який базується на культурно обумовленому сприйнятті іммігранта як типового представника іншої групи. Іммігрантів сприймають як носіїв чужих цінностей, а відтак – як загрозу для «своєї» (норвезької) групи. Характерно, що програма залучення поставала з метою вирішення питання працевлаштування іммігрантів – високий рівень безробіття серед них (особливо порівняно із загальним по країні) підриває основи механізму функціонування держави загального добробуту – доступ до соціального забезпечення, що гарантується високим рівнем працевлаштування населення. При цьому безробіття серед іммігрантів пов'язується з культурними особливостями та релігійною належністю – обмеження доступу до освіти та роботи жінок через релігійні норми, відмова від певних видів роботи тощо [5, с. 670–671]. Це формує сприйняття іммігрантів як ворожих, нео-

свічених, таких, що не бажають інтегруватися та сприймати цінності норвежців.

І, нарешті, варто звернути увагу на образ сучасного іммігранта – яким чином він сформувався. Як уже зазначено, до категорії «іншого» зараховують лише іммігрантів неєвропейського походження (non-Westerns), що потрапили до країни у статусі біженців. Такий розподіл був спричинений імміграційним регулюванням 1975 р., яке наклало обмеження на трудову імміграцію з країн третього світу [5, с. 670]. Відтак іммігранти із зазначених країн потрапляли до Норвегії як біженці або за правилом об'єднання сімей, що відзняло їх від мігрантів інших категорій.

Підсумовуючи, можна сказати, що сприйняття іммігранта як «іншого» формується через систему ознак та характеристик, які приписуються іммігранту як типовому представникові цієї групи; таким чином вибудовуються стосунки між групами «ми» (норвежці) – «вони» (іммігранти). Інтегративні практики при цьому спрямовуються лише на іммігранта, його сприймають як об'єкт і прагнуть змінити модель поведінки, оминаючи питання статусу. Інтеграція в цьому

разі не означає залучення, не означає вона також і асиміляцію, що є неможливою через сприйняття іммігранта як чужого, інтегративні практики мають на меті залучення іммігранта в систему норм і правил функціонування спільноти.

На прикладі Норвегії можна простежити, як формується ідентичність спільноти та яку роль відіграє у цьому процесі феномен «іншого». Важливо зазначити, що формування ідентичності та ідентифікація «іншого» є взаємопов'язаними й постійно змінними процесами – визначення, хто є «ми», відбувається через окреслення того, ким «ми» не є, оскільки ж ідентичність не є сталою, уособлення «іншого» змінюється разом з нею. «Інший» поєднує у собі характеристики «чужого» (ворожого «іншого») та «значущого іншого», ознаки, на основі яких формується протиставлення «ми – вони». В процесі формування норвезької спільноти від середини ХІХ ст. і до сьогодні «інший» змінювався залежно від культурно-історичних чинників. Нині образ «іншого» в Норвегії проектується на спільноту іммігрантів з країн Азії та Африки, що відображає загальноєвропейську тенденцію.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 272 с.
2. Муфф Ш. Пространства публичной полемики, демократическая политика и динамика настроений [Электронный ресурс] / Ш. Муфф. – Режим доступа: <http://politzone.in.ua/index.php?id=220>. – Заглавие с экрана.
3. Eriksen T. H. Being Norwegian in a Shrinking World : Reflections on Norwegian Identity / T. H. Eriksen // Continuity and Change. Aspects of Contemporary Norway / ed. A. C. Kiel. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – P. 11–37.
4. Hansen L. Security as Practice. Discourse Analysis and the Bosnian War / L. Hansen. – L. ; N.Y. : Routledge, 2006. – 239 p.
5. Hagelund A. Why It Is Bad to Be Kind. Educating Refugees to Life in the Welfare State: A Case Study from Norway / A. Hagelund // Social Policy & Administration. – Vol. 5. – 2005. – No 6. – P. 669–683.
6. Haugland K. An Outline of Norwegian Cultural Nationalism in the Second Half of the Nineteenth Century / K. Haugland // The Roots of Nationalism. Studies in Northern Europe / ed. Mitchison R. – Edinburgh : John Donald, 1980. – P. 21–29.
7. Heidar K. People, Society and History / K. Heidar // Norway. Elites on Trail. – Boulder (CO) : Westview Press, 2001. – P. 11–31.
8. Lars S. V. The Nynorsk Language of Norway [Electronic resource] / S. V. Lars. – Mode of access: <http://www.aasentunet.no/default.asp?menu=94>. – Title from the screen.
9. Kaartvedt A. The Economic Basis of Norwegian Nationalism in the Nineteenth Century / A. Kaartvedt // The Roots of Nationalism. Studies in Northern Europe / ed. R. Mitchison. – Edinburgh : John Donald, 1980. – P. 11–19.
10. Maagero E. Minorities in Norway – Past and Present / E. Maagero, B. Simonsen // Norway: Society and Culture / ed. Maagero E., Simonsen B. – Kristiansland : Portal Books, 2008. – P. 180–194.
11. Population [Electronic resource] // Statistics Norway. – Mode of access: http://www.ssb.no/befolkning_en/. – Title from the screen.
12. Stokker K. Folklore Fights the Nazis. Humor in Occupied Norway, 1940–1945 / K. Stokker. – Madison (NJ) : Fairleigh Dickinson University Press, 1995. – 273 p.
13. Veli-Pekka L. A Nation Split by Borders [Electronic resource] / L. Veli-Pekka // General Information. GALDU: Research Center for the Rights of Indigenous People. – Mode of access: <http://www.galdu.org/web/index.php?sladja=25&vuolitsladja=11&gella1=eng>. – Title from the screen.

L. Kharchenko

CONSTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY: IMPORTANCE OF THE “OTHER” (example of Norway)

The article examines the mechanism of group identity formation and identification of the “other” as two-fold simultaneous processes of integration and segregation presented on the case of Norwegian nation.

Keywords: identity, identification process, group, nation, “other”, “significant other”.

Матеріал надійшов 22 квітня 2012 р.